

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ШЕШЕНДІКТАНУДЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ КӨШБАСШЫ-СТУДЕНТ ШЕШЕНДІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

М. С. Ержақыпов, Ә. С. Мұханбетқалиев ізденушілер

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

Мақалада көшбасшы студент шешендігін қалыптастырудың басты психологиялық негіздері қарастырылады. Сонымен қатар қазіргі заманауи қоғамдағы сөйлеу мәдениетінің деңгейі зерделеніп, бұл тұрғыдағы көшбасшы шешеннің алар орны айқындалады. «Көшбасшы шешен» ұғымына анықтама беріліп, оның сөйлеу ерекшеліктері зерделенеді.

В данной статье рассматриваются фундаментальные психологические основы формирования риторических навыков студента-лидера. Также отражена попытка измерения уровня речевой культуры современного общества и определения места и роли лидера-оратора. Дается определение понятия «лидер-оратор» и рассматриваются некоторые особенности его публичной речи.

There is an attempt of measuring of speech culture level of modern society and definitions of place and role of leader-orator in the article. Definition of notion “leader-orator” is given and some features of his public speech are considered.

Шешендік өнерді меңгеру – табыс кепілі. Біз ұғынықты да шешен сөйлеуге тырыссақ, ең алдымен сөйлеу сәтінде не айтатынымызды ең алдымен өзіміз алдын-ала екшеп алуымыз керек. Сөйленер сөзді алдын-ала екшеп алу дегеніміз – айтылар ойды қисынды реттеп, оны аудиторияға тиімді жеткізудің амал-тәсілдерін іріктеу. Бұл орайда қазіргі таңдағы психолінгвистика ғылымының қол жеткізген жетістіктері шешендік өнер табиғатын тереңірек түсінуге, оны оқыту әдістемесін қалыптастыруға үлкен қолғабыс жасай алады.

Сөйлеу әрекеті, айтылар ойды аудиторияға жеткізу әрекеті белгілі бір динамикалық құрылымда жүзеге асады. Тілді адамның ақыл-ой қызметінің құралы ретінде ала отырып, белгілі ресейлік психолог ғалым А. А. Леонтьев ол құрылымды: 1) сөйлеу әрекетін жоспарлау; 2) оны жүзеге асыру; 3) салыстыру мен бақылау деп үшке бөліп қарастырады [1, 33 б.].

Ал сөйлеушінің айтылатын ойы тұтас мәтінге қатысты, онда мәтіннің тезистері жасалып, мағыналық жоспар құрылады. Айтылатын ой сыртқа шығарда дыбыстық түрге оранып шығумен қатар, оның құрылуының лексика-семантикасының маңыздылығы жоғары. Осыған орай шешен сөйлеудің логикалық құрылымының маңызы жөніндегі дәлелдемелер теориясын зерттеу нысанына айналдырған ғалымдар еңбектеріндегі келтірілген тұжырымдарға қосылмауға болмайды.

Ресейлік ғалым Ю. В. Рождественский өзінің «Теория риторики» атты еңбегінде: «В настоящее время и в прошлом построение связи между логикой и речью было сложным предметом исследования. Естественно, что логически правильная речь возможна только на этических условиях диалектики - совместного искания истины... Правильность мысли может быть установлена только анализом речи, целью которой является истина-логика...становится наукой о правильной мысли», – деп қорытады [2, 18 б.]. Сондықтан шешендік сөз өнеріне үйренуде айтылатын ойдың логикалық, мазмұны дұрыс, толық болуының орасан зор маңызы бар. Өйткені айтылатын сөздің өтімділігі, пәрменділігі ең алдымен оның мазмұнына байланысты. Ал мазмұнның өзі, сайып келгенде, логикалық, құрылымы жағынан жүйелі, белгілі бір тәртіппен жеткізілуі қажет, яғни оның жеке бөліктері бір-біріне қайшы келмей, негізгі ой нақты түрде дәлелденіп, бірінен екіншісіне сатыланып, өрбіп жатса ғана шешеннің сөзі тыңдаушысын таба алмақ.

Сонымен қатар, шешен өз сөзінің мазмұнын дұрыс, толық және белгілі бір тәртіппен жүйелеп құру үшін айтатын мәселесін жан-жақты, терең білуі қажет. Егер ол айтайын деген

мәселесін өзі жете түсінбесе, оның мазмұнын да шығара алмайды, жүйесін де табуы мүмкін емес. Мұндай құбылыс жөнінде Цицерон: "Сөз мәселені терең білу негізінде ғана гүлдеп, құлпыруы қажет, егер сөздің артында шешеннің өзі жете түсінген және зерттеген мазмұн тұрмаса, сөзді қалай әшекейлесең де, бос мылжың болып қала бермек", – деген болатын [3, 41 б.].

Классикалық шешендік сөз өнерінде "ойлап табу" мен "орналастыру" кезеңдері бір-біріне сәйкес келсе, қазіргі уақытта көбінесе "сөйлеуді логикалық жүйелеу" деген термин пайдаланылады. Сөйленетін сөздің сәтті шығуы да ең алдымен осыған байланысты, сондықтан шешеннің логикалық мәдениетінің маңызы зор болып табылады.

Логикалық мәдениет дегенде, біз шешеннің өз сөзінің негізгі идеяларын айқын, яғни анық та кесімді түрде жеткізе білу қабілетін, сөйлеу барысында өз ойына өзі қарсы келмеуін, бір ойдан екінші ойға көшудегі дәйектілігін (бірізділік), материалды дәлелді түрде жеткізе білуін айтамыз. Шешен сөйленер сөздің тақырыбын ойластырған соң, мақсатын, мазмұнын, өзегін белгілейді. Бұл жерде туындайтын басты талап – мазмұнның тақырыпқа сай айқын, қысқа, әсерлі болуы.

Сөз жүйелі де бірізді болуы үшін, оның жоспарын мұқият ойластыру қажет екені айдан анық. Жоспар сөйленетін сөздің ішкі құрылымынан туындайды. Ол – алдын ала ойластырылған тақырыптың дамуы, бір мәселеден екінші мәселеге көшу қисыны, сөздің мазмұндық сызбасы. Жоспар карапайым не күрделі болуы мүмкін. Негізгі талап – жоспардың әрбір тармағы сөздің тұжырымдалған тұтас мазмұнына сай болуы. Сөйлеуге дайындалу кезінде жоспар бірнеше рет нақтыланады, тиянақталады, ең соңында, тезистік жоспар, конспект-жоспар немесе сценарий-жоспарға айналады да, соның негізінде шешен өз сөзін тыңдаушысына жеткізеді.

Сөйлеуге дайындалу кезінде, тыңдаушылармен бетпе-бет кездескенге дейін шешілуге тиісті мәселелердің бірі – болашақ сөздің композициялық құрылымы. Мұның жоспардан айырмашылығы – сөйленер сөздің композициясы дегеніміз – оның сыртқы нақтылы тілдік құрылымы (неден кейін не және қалай айтылады?). Композицияда сөйленер сөздің бөліктері олардың мақсатына, стилистикалық ерекшеліктеріне, көлеміне қарай көрініс табады. Композицияның негізгі элементтеріне 1) тақырыпты анықтау; 2) кіріспе; 3) баяндау; 4) дәлелдеу; 5) теріске шығару; 6) қорытындылау жатады.

Негізгі ойдың дұрыс әрі дәл қабылдануы үшін "дайындық" қажет: тыңдаушы тақырыпты игеруі тиіс, демек, мәселені дұрыс қоя білу керек, яғни тақырыпты дұрыс белгілеп алу қажет. Тақырып аясына айтылатын мәселенің негізгі қазығы алынады. Бұл ең бастысы, осы тақырыпқа кіріспе болып табылады. Қорытындыда сөз тиянақталып, сөздің басы мен соңы байланыстырылып, соңғы нәтиже айтылуы тиіс. Шешен сөзінің әр құрылымдық бөлігі өзара байланыста болу керектігі туралы Платон былайша бейнелеп айтады: "Сөздің қай-қайсысы болса да, жан иесіне ұқсауы шарт – оның басы, аяғы бар, денесі болуы керек және кеудесі мен аяқ-қолы бір-біріне сай келіп, тұтастық құруы қажет", – дейді [4, 27 б.].

"Өзгелерді ойландыратын көңілге қонымды, мазмұнды, дәлелді ой-пікірлер шешендік сөз орамымен өріледі. Ол әуенмен ұштасып тыңдалған болса, құлақтың құрышын қандырады, адам жүрегінің төрінен орын алады, көпке дейін ұмтылмайды", – дейді белгілі ғалым М. Балақаев [5, 59 б.]. Осыған орай шешен сөйлеу барысында тілдің түрлі көркемдік құралдарын пайдаланады. Мысалы, салыстыру, теңеу, фразеологиялық тіркестерді қолдану, мақал-мәтелдер, екпін, ырғақ, ымдау, ишара т.б. әрекеттерді қолдану арқылы сөйлеу.

Жалпы шешеннің сөйлеуі барысында ойын тыңдаушысына жеткізуде оның психологиялық мәдениетінің әсері күшті, яғни шешеннің жеке тұлғасының аудитория ерекшеліктеріне қойылатын талаптарға сай болуы маңызды роль атқарады. Сондықтан шешен жалпы және әлеуметтік психология қағидаларын біліп қана қоймай, оларды өз қызметінде орынды пайдалана білуі де қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Леонтьев, А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А. А. Леонтьев. – М. : Наука. – 1969.
2. Рождественский, Ю. В. Теория риторики / Ю. В. Рождественский. – М. : Добросвет. – 1997.
3. Цицерон Три трактата о риторике / Цицерон. – М. : Наука. – 1991.
4. Платон Сочинения / Платон. – Т. 20. – М. : Наука. – 1961.
5. Балақаев, М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту / М. Балақаев. – Алматы. – 1989.